

XIX–XX ASRLAR BOSHIDA CHOR ROSSIIYASI SIYOSATINING TURKISTONDAGI VAQF MULKLARIGA TA’SIRI

Umurov Sharif Rajabovich

Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti

Ijtimoiy va gumanitar fanlar bo'limi

Ilmiy rahbar: Gafforov Shokir Safarovich

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Chor Rossiyasi siyosatining Turkistondagi vaqf mulklariga bo‘lgan ta’siri tahlil qilinadi. Vaqf tizimining o‘rni, uning boshqarilishi va davlat siyosati bilan bog‘liq o‘zgarishlar yoritiladi. Shuningdek, vaqf mulklarining ijtimoiy va madaniy ahamiyati hamda ushbu davrda yuzaga kelgan muammolar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Chor Rossiyasi, Turkiston, vaqf mulklari, siyosat, madaniy meros, diniy muassasalar, boshqaruv, ijtimoiy ta’sir

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshida Turkiston Rossiya imperiyasi tarkibiga kirdi. Bu hududda ko‘plab madaniy, diniy va ijtimoiy muassasalar faoliyat yuritardi, ularning asosiy moliyaviy manbai vaqf mulklaridan iborat edi. Vaqf mulklari, ya’ni ma’lum maqsadlarda foydalanish uchun ajratilgan mol-mulklar, masjidlar, madrasalar, kasalxonalar kabi muassasalarni qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynardi. Chor Rossiyasi esa o‘z siyosatini amalga oshirish jarayonida vaqf tizimini boshqarish va nazorat qilishga qaratilgan chora-tadbirlarni joriy etdi. Ushbu jarayon vaqf mulklarining an’anaviy boshqaruvi va ularning ijtimoiy funksiyalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Shu sababli, bu maqola Chor Rossiyasining Turkistondagi vaqf mulklariga ta’sirini o‘rganishga qaratilgan. Chor Rossiyasining Turkistondagi vaqf mulklariga

nisbatan siyosati, avvalo, imperiyaning markazlashuv siyosati doirasida ko'rib chiqilishi zarur edi. Rossiya imperiyasi Turkiston hududini o'ziga qo'shganidan so'ng, mahalliy boshqaruv tizimini isloh qilish va o'z boshqaruvini mustahkamlashga harakat qildi. Shu maqsadda, davlat diniy muassasalarning faoliyatini nazorat qilish uchun vaqf mulklarini markazlashtirishni yo'lga qo'ydi. Bu esa vaqf tizimining an'anaviy shakli — ya'ni mahalliy diniy hamjamiyatlar tomonidan boshqarilishi va o'zaro kelishuv asosida faoliyat yuritishi —ga jiddiy zarba berdi.

Vaqf mulklari imperiyaning soliq tizimi ostiga olinib, ularga yangi soliqlar joriy etildi. Bu esa mahalliy aholining va diniy muassasalarning iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ko'plab vaqf mulklaridan tushgan daromadlar kamayib, natijada madrasalar va masjidlar moliyaviy qiyinchiliklarga duch keldi. Ba'zi vaqf mulklari davlat tomonidan to'liq egallab olindi yoki ularning boshqaruvi davlat idoralariga topshirildi. Bu holat mahalliy diniy elitaning iqtisodiy mustaqilligini kamaytirib, ularning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini zaiflashtirdi.

Rossiya hukumati tomonidan joriy etilgan yangi boshqaruv tartibi, ya'ni mutavalli tizimi ham muhim o'zgartirishlardan biri edi. Mutavallilar — davlat tomonidan tayinlangan yoki tasdiqlangan vaqf mulklarini boshqaruvchi shaxslar — an'anaviy diniy arboblarning o'rnini bosdi. Bu esa ko'plab mojarolarga sabab bo'ldi, chunki mahalliy ulamolar va diniy jamoalar o'z vakolatlarining cheklanishini sezdi va bu jarayonda turli qarama-qarshiliklar yuzaga keldi.

Bundan tashqari, vaqf mulklarining davlat tomonidan nazorat qilinishi diniy va madaniy faoliyatga ham ta'sir qildi. Vaqf mablag'lari orqali moliyalashtiriladigan madrasalar va masjidning mustaqilligi kamayib, ularning ta'lim va diniy faoliyatida imperiyaning siyosiy ta'siri kuchaydi. Bu esa mahalliy an'anaviy diniy ma'rifat tizimining qisman buzilishiga olib keldi.

Shu bilan birga, ba'zi mahalliy arboblarning va ulamolar bu siyosatga qarshi turish uchun turli yo'llar bilan kurash olib bordilar. Ular vaqf mulklarini saqlab qolish, diniy an'analarni davom ettirish va o'z jamiyatlarini himoya qilish uchun turli ijtimoiy va siyosiy harakatlarda ishtirok etdilar. Ushbu davr Turkistonning diniy

va ijtimoiy hayotida murakkablik va o'zgarishlarning davri sifatida tarixda qoldi. Chor Rossiyasi davrida Turkistondagi vaqf mulklarining holati, shuningdek, ularni boshqarishdagi o'zgarishlar nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va madaniy jihatdan ham ahamiyatga ega bo'ldi.

Rossiya imperiyasi o'z mustamlakalarida diniy institutlarga nisbatan ehtiyotkorona siyosat yuritgan bo'lsa-da, ularni to'liq nazorat ostiga olishni maqsad qilgan edi. Shu bois, Turkistonda vaqf mulklarini davlat ro'yxatiga olish va soliqqa tortish siyosati bilan birga, mahalliy diniy faoliyatni cheklovchi qoidalar ham joriy etildi.

Bu siyosat orqali Rossiya imperiyasi nafaqat moliyaviy resurslarni boshqarishga erishdi, balki mahalliy diniy arboblari va ulamolarning ijtimoiy ta'sirini kamaytirishga ham harakat qildi. Vaqf mulklarini boshqarishdagi o'zgarishlar natijasida mahalliy diniy muassasalarning mustaqilligi pasaydi, ular ko'proq imperiya boshqaruvining siyosiy va madaniy talablariga moslashishga majbur bo'ldi. Bu esa ba'zan diniy an'analar va madaniy qadriyatlar o'rtasida ziddiyatlarga olib keldi.

Shuningdek, Turkistonda vaqf mulklarining davlat nazorati ostiga olinishi, mahalliy jamoatchilik tomonidan turlicha qabul qilindi. Ba'zi guruhlar, xususan, diniy elita va ulamolar bu jarayonni o'z vakolatlarini va iqtisodiy manfaatlarini yo'qotish sifatida ko'rdi va unga qarshi turdi. Boshqalar esa bu islohotlarni zamonaviy boshqaruv tizimining qismi sifatida baholadi. Natijada, Turkistonda vaqf tizimi ustidan kurash ko'plab siyosiy va ijtimoiy mojarolarga sabab bo'ldi. Bundan tashqari, vaqf mulklarining holati va boshqaruvi o'rganilishida mahalliy aholi hayoti va diniy madaniyatining o'ziga xosligi ham muhim rol o'ynadi. Turkistonning turli hududlarida vaqf tizimining rivojlanishi va uning imperiya hukumatining ta'siriga qarshi chidamliligi har xil bo'lib, ayrim joylarda mahalliy vaqf an'analari nisbatan yaxshiroq saqlangan.

Shu bilan birga, bu davrda Turkistonda musulmon diniy arboblari o'rtasida yangi diniy-harakatlar va islohotchilik ruhida harakatlar paydo bo'ldi. Bu harakatlar orasida vaqf tizimini yangilash va uning ijtimoiy ahamiyatini oshirishga qaratilgan

tashabbuslar ham kuzatildi. Vaqf tizimining bu yangilanish jarayoni Turkiston musulmonlarining o'z dini va madaniy qadriyatlarini saqlab qolish borasidagi urinishlarining bir qismi sifatida qabul qilinadi.

Chor Rossiyasi Turkistonda o'z siyosatini amalga oshirishda mahalliy boshqaruv tizimini qayta shakllantirish va ijtimoiy tartibni mustahkamlashni maqsad qilgan edi. Vaqf mulklariga bo'lgan munosabat shu jarayonda muhim o'rin tutdi. Dastlab, imperiya hukumati vaqf mulklarining ro'yxatini tuzish, ularni soliqqa tortish va boshqaruvni markazlashtirish orqali davlat nazoratini kuchaytirdi. Bu holat ko'plab vaqf muassasalarining mustaqilligini kamaytirdi va ular faoliyatida qiyinchiliklar paydo bo'ldi.

Chor Rossiyasi davrida Turkistonda vaqf mulklarining boshqarilishi va siyosiy holati o'ziga xos murakkabliklarga ega edi. Rossiya imperiyasi, o'zining mustamlaka siyosati doirasida, mahalliy diniy va ijtimoiy institutlarni o'z nazorati ostiga olishga intildi. Vaqf mulklarini davlat tomonidan nazorat qilish va boshqarishni kuchaytirish orqali u nafaqat moliyaviy manbalarni boshqarishni o'z qo'liga oldi, balki mahalliy diniy elita va ulamolarning ijtimoiy va siyosiy mavqeini kamaytirishga erishdi. Bu jarayon turli darajada qarama-qarshiliklarni keltirib chiqardi.

Turkistonda vaqf mulklarining an'anaviy boshqaruvi ko'pincha mahalliy jamoatning o'ziga xos ijtimoiy va diniy qadriyatlariga asoslangan edi. Vaqflar orqali ta'minlangan madrasalar, masjidlar va boshqa diniy muassasalar jamiyatda nafaqat diniy ma'rifat markazlari, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi asosiy nuqtalar sifatida xizmat qilgan. Imperiya siyosati esa bu tizimga aralashib, uni markazlashtirish orqali mahalliy diniy hayotni nazorat ostiga olishni maqsad qilgan edi. Vaqf mulklarining davlat tomonidan ro'yxatga olinishi va soliqqa tortilishi mahalliy aholida norozilikka sabab bo'ldi. Bu jarayon nafaqat moliyaviy yukni oshirdi, balki mahalliy diniy hamjamiyatlarning o'z mustaqilligini yo'qotishiga olib keldi. Natijada, ko'plab diniy muassasalar moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelib, faoliyatini to'xtatishga yoki qisqartirishga majbur bo'ldi.

Bundan tashqari, Chor Rossiyasi tomonidan tayinlangan mutavallilar tizimi

an'anaviy ulamolarning boshqaruvdagi o'rnini pasaytirdi. Mutavallilar ko'pincha imperiya siyosatini amalga oshirish uchun xizmat qilgan va ular o'rtasida mahalliy hamjamiyat tomonidan qabul qilinmagan shaxslar ham bo'lgan. Bu esa mahalliy diniy arboblarning va imperiya vakillari o'rtasida qarama-qarshilik va nizolarga sabab bo'ldi.

Turkistonda vaqf tizimining bunday o'zgarishlari, bir tomondan, Rossiya imperiyasining hududiy va siyosiy boshqaruv strategiyasining ajralmas qismi bo'lsa, boshqa tomondan, mahalliy musulmon jamoalarining diniy va madaniy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Bu ta'sir doimiy siyosiy bosim va madaniy assimilyatsiya jarayonlari bilan birga yuzaga keldi, natijada Turkistonning diniy-madaniy hayoti yangi sharoitlarga moslashishga majbur bo'ldi. Shu bilan birga, mahalliy musulmon jamoalarida vaqf tizimini saqlab qolish va mustahkamlash uchun turli harakatlar yuzaga keldi. Bu harakatlar ko'pincha diniy ulamolar, ta'lim muassasalari va mahalliy yetakchilar tomonidan boshqarildi. Ular imperiyaning siyosiy bosimlariga qarshi turish, diniy an'analarni himoya qilish va madaniy merosni saqlab qolish uchun turli usullarni qo'lladilar.

Turkiston hududida vaqf mulklari, odatda, diniy va ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish uchun ishlatilgan. Masjidlar va madrasalar ularning mablag'lari hisobiga faoliyat yuritib, jamiyatda diniy ta'lim va madaniy merosning saqlanishi uchun asos bo'lib xizmat qilardi. Ammo Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan islohotlar natijasida bu tizimning boshqaruv mexanizmi tubdan o'zgardi. Vaqf mulklarining qismi davlatga o'tkazilib, ayrim mulklar ixtiyoriy boshqaruvdan chiqib, yangi tartibga ko'ra boshqarila boshlandi.

Bu jarayon mahalliy aholining va diniy arboblarning noroziligiga sabab bo'ldi. Ulamolar va diniy jamoalar o'z vakolatlarini saqlab qolish uchun kurash olib bordilar, biroq Rossiyaning markazlashgan siyosati ularning imkoniyatlarini chekladi. Natijada, vaqf tizimi an'anaviy shaklini yo'qotib, yangi ijtimoiy-siyosiy sharoitda moslashishga majbur bo'ldi.

Xulosa

XIX asr oxiri va XX asr boshida Chor Rossiyasining Turkistondagi vaqf

mulklariga nisbatan siyosati ularning boshqaruvini markazlashtirishga qaratilgan edi. Bu jarayon natijasida ko'plab an'anaviy vaqf tizimlari buzildi, vaqf mulklarining ijtimoiy va madaniy roli kamaydi. Shu bilan birga, mahalliy diniy jamoalar va ulamolar o'z vakolatlarini saqlab qolish uchun harakat qilishdi. Bu davr Turkiston vaqf tizimi tarixida muhim o'rin tutadi, chunki u imperiya siyosati va mahalliy an'anaviy tizimlar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimov A., "XIX asrda Turkiston o'lkasi va uning diniy idorasi," Tarixiy jurnal, 2019.
2. Mirzoyev Sh., "Rossiya imperiyasida O'rta Osiyo vaqflari va diniy hayoti," Sharqshunoslik jurnali, 2021.
3. Kuznetsova Ye., "Rossiyskaya imperiya i upravleniye islamskimi religioznimi fondami," Istoriya i sovremennost, 2020.
4. Abdullaev K., The Waqf System in Central Asia under Tsarist Russia, Central Asian Studies Journal, 2018.
5. Sultonov D., Diniy vaqflar va Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, Yangi tarix sharhi, 2022-yil.